

ПСИХОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ПРОЯВІВ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Робота присвячена питанням поведінки жертви. Дослідження охоплює теоретичні підходи до вивчення поведінки жертви в сучасній психології. Аналізуються психоіндивідуальні чинники, включаючи образ Я, довіру до світу і до себе, інтерапсихічні захисти.

Ключові слова: віктимізація, деформація, образ Я, довіра до світу і до себе, інтерапсихічні захисти

Робота посвящена вопросам поведения жертвы. Исследование охватывает теоретические подходы к изучению поведения жертвы в современной психологии. Анализируются психоиндивидуальные факторы, включая образ Я, доверие к миру и к себе, интерпсихические защиты.

Ключевые слова: виктимизация, деформация, образ Я, доверие к миру и к себе, интерпсихические защиты

The work is devoted to the issues of psychological mechanisms of expression of a victim's behavior. The research covers theoretical approaches to the study of victim's behavior in the contemporary psychology. The psychoindividual factors include self-image, confidence in the world and to ourselves, interpsychological protection.

Keywords: victim's performance, self-image, confidence in the world and to ourselves, interpsychological protection

Аналіз літератури з проблеми віктимології дає можливість відзначити неоднозначність методологічних підходів до дослідження цього феномена, відсутність науково обґрунтованих детермінант прояву віктимності і віктимної поведінки, що обумовлюється розрізненістю теоретико-методологічних підходів, не розробленістю діагностичного інструментарію. Особливістю сучасного розвитку суспільства є рух до соціальних орієнтирів, що передбачає створення сприятливих умов для гуманізації усіх верств населення.

Стрімкий розвиток суспільства обумовлює комплексні соціально-психологічні, екологічні, техногенні та інші наслідки, що змінюють звичайний уклад та середовище розвитку особистості. Оскільки становлення особистості визначається впливом зовнішніх і внутрішніх стресогенних чинників та умов, зміна цих чинників приводить до непрогнозованих результатів. Трансформація зовнішніх умов тягне негативні наслідки у формуванні особистості. Одним з таких наслідків слід назвати прояв віктимної поведінки особистості.

В літературі не розроблені психологічні характеристики, психотип жертв надзвичайних ситуацій. А окремі психопатологічні особливості психології віктима, й динаміка психології жертв не дають можливості сформуванню концепцію психологічної допомоги таким особам. Надбані людиною у надзвичайних ситуаціях фізичні, психічні і соціальні особливості та ознаки зумовлюють *віктимність*, тобто високу вірогідність людини стати жертвою.

Віктимність реалізується у сукупності соціальних відхилень, психічних і моральних проявів, інтеріоризації віктимогенних норм,

правил, віктимних форм поведінки. Таким чином віктимність виявляється у стабільних поведінкових формах, змінах індивідуальної свідомості, формуванні дезадаптивних форм захисту.

Інтеріоризація віктимогенних норм, правил поведінки, віктимних конфліктів грає значну роль у формуванні життєвих віктимних стереотипів, завдяки причинно-наслідковим зв'язкам домінуючим стосункам, змістотворним мотивам провідної діяльності, особистого сенсу і життєвої позиції особистості, особистісних цінностей. Поведінка, пов'язана з оцінкою самого себе як жертви, переживанням власних проблем і невдач як детермінованих виключно особистісними якостями або, навпаки, ворожим оточенням сприяє входженню у власний життєвий сценарій жертви, зазвичай не усвідомлений, що пояснює стереотипність стратегії поведінки такої людини. Поняття віктимності виділяє категорію людей, яких називають вікtimasами. Віктимність конкретної особи (індивідуальна віктимність) є об'єктивно притаманною людині (реалізованою або потенційною) здатністю, схильністю стати за певних обставин жертвою, обумовленою особливостями її поведінки [1].

Ризик віктимізації залежить від низки індивідуальних чинників соціалізації майбутнього віктима у дитинстві (неправильне виховання, відсутність такого, невдалий шлюб значущих інших, домінування в родині одного з значущих інших, соціальне відчуження дитини), а також індивідуальних факторів (низька самооцінка, пригніченість, психопатії, невротизм, професійні фрустрації, психологічне насильство, фобії), способу життя, досвіду і

частоти попередньої віктимізації потенційної жертви. Соціокультурні фактори, які виділяються у якості додаткових детермінант віктимізації (урбанізація, безробіття, маргинальність, мода, стереотипи віктимної поведінки тощо), теж відіграють роль у формуванні комплексу причин і умов існування віктимізації у всіх її проявах [1].

До феноменів психологічного насильства у даний час відносять все, що руйнує стосунки прихильності або навпаки, насильно їх фіксує. Як фактор ризику виділяють патерн залежності від компульсивної поведінки значущих інших – «співзалежність» (codependence) та спроби знайти безпеку, зберегти власну ідентичність і самоповагу. Людина, намагаючись взяти на себе відповідальність за вирішення сімейних проблем, заперечує свої власні потреби. Для того щоб утримати увагу, вона приховує власні потреби і стає співзалежною [2].

В наслідок цього особа стає залежною від потреб, бажань значущих інших. На думку дослідників, це породжує крихкість і проникність кордонів «Я», знецінення почуттів і втрату здатності їх висловлювати та порушення здатності встановлювати емоційну близькість. Це призводить до дефіцитарних порушень особистої ідентичності або самоідентичності (Self-identity), порушує єдність і часовий перебіг життєдіяльності, цілей, мотивів і смисложиттєвих установок особистості [3]. Такі зміни виявляються не стільки у поведінці суб'єкта і реакціях на неї інших людей, скільки у неможливості зберігати цілісність своєї самості, незважаючи на зміну окремих компонентів «Я-образу».

У першу чергу це стосується особистісного контексту і особистісних механізмів, злитості, нерозчленованій афективних і когнітивних процесів, відсутності психологічно чітких меж «Я» і «не-Я» (нерозвиненість процесів сепарації/індивідуалізації), когнітивної сплосченості Я-образу, стресодоступності і нестабільності, залежності від реальних і очікуваних оцінок значущих інших.

При цьому порушаються процеси:

- самоаналізу, рефлексії, співвіднесення смислів, цінностей діяльності (реальності, яка стоїть за ними) зі змістом і цінностями «Я»;
- інтеграції різних граней «Я-досвіду» (активності особистості) у єдиний життєвий шлях;
- психологічного захисту особистості від негативних, руйнівних змістів, якщо вони транслюються тією чи іншою діяльністю (як правило, нав'язана суб'єктність);

- самовизначення, вироблення ціннісно-смислового коду, морального плану особистого ставлення до світу і людей, осягнення свого «Я»;

- активності-суб'єктності: здатності до життєвого вибору, соціальної дії, відповідальності за свої вчинки.

Більшість дослідників сходяться у тому, що відстроченими ефектами порушення «Я»-образу в процесі віктимізації є почуття провини, депресія, труднощі у міжособистісних стосунках і сексуальні дисфункції [4]. Зміст образу «Я» і його структура у цих випадках визначають розвиток, синдромокомплекс «розмитої ідентичності» [5, 6] та формують особистість віктима [7, 8]. Зона самоідентичності у цих випадках може бути не тільки розмитою, а й множинною і топографічно збігається зі смисловим проблемним полем. Тому вектор віктимізації може бути не лише лінійним, але множинним і, навіть, замкненим.

Особливу увагу психологи приділяють феномену порушення фізичних і емоційних кордонів, в наслідок якого травматичний досвід фіксується і стає хронічним. Це можливо у тих випадках, коли тілесне «Я» особистості явно патологічно деформовано. Деформоване тілесне «Я» суб'єкта може бути негативно надлишковим чи негативно недостатнім. Найчастіше такі перетворення «Я» відбуваються у процесі переміщення тілесних відчуттів на периферію самоуявлень або у процесі маніпуляції суб'єкта над своїм тілесним «Я».

Під час віктимізації виявлені єдині системоутворювальні зміни «Я», серед яких необхідно відзначити [9]:

- низька ступінь внутрішньої цілісності образу Я, аж до порушень переживання «тілесного єдності», з надзвичайно високою вразливістю і слабкістю кордонів тілесного образу «Я»;

- спотворення тілесного «шару» самосвідомості, а саме розщеплення системи тілесних смислів і цінностей;

- метафоричний «квазітілесний» характер репрезентацій дитячо-значущих іншихських стосунків, порушення їх цілісності, фрагментарність і розщеплення;

- стратегії захисту, що спираються переважно на примітивні захисні механізми: розщеплення, заперечення та знецінення;

- низький рівень когнітивної компоненти образу «Я», висока полезалежність і генералізація афективних компонентів.

Порушення уявлень про власне тіло включають не тільки зміну позитивного ставлення до нього, а й спотворення тілесної

експресії, стиля рухів. Образ тілесного «Я» стає крихким, нестійким і вразливим до будь-якого вторгнення. Співвідношення довіри до себе і довіри до іншого у віктима визначають феноменологію міжособистісної взаємодії.

Наслідком психологічної недиференційованості і залежності є три показники:

1. Високий рівень спотворення образу «Я» і його вразливість до суб'єктивних спотворень;

2. Сверхзалежність від оцінок значущих інших; стресодоступність і уразливість «Я»-образу з боку емоційно-травмуючих впливів;

3. Деформація системи індивідуальних значень, що репрезентує образ «Я».

Найбільший ризик дестабілізації самовідносин виникає за умов низького ступеня диференційованості «Я»-образу, недостатньої автономності когнітивних і афективних процесів, підвищеної стресодоступності [9]. Дефіцитарна деформація образу «Я» не є варіантом аномального розвитку, а являє собою спотворення нормального формування «Я». Вона є зворотнім процесом, ланкою між нормою і патологією. Дефіцит особистісних потенціалів сприяє виникненню кризових ситуацій соціального функціонування особистості, неможливості впоратися з важкою ситуацією, деструктивній емоційній напрузі у вигляді соціальної фрустрації. А соціальна фрустрованість виступає механізмом деформації образу «Я», який спрямовує розвиток особистості.

У цій схемі особливе значення мають: інтенсивна інтеріоризація і почуття відповідальності, що породжують ситуативну або особистісну тривогу, розчарування в собі. Прояви тривоги і депресії перешкоджають адаптації та самоактуалізації особистості: самоорганізації, самопізнанню, саморегуляції, саморозвитку. А, отже, і таким видам активності, як самооцінці, актуалізації, реалізації (самоствердження), тобто ціннісно-смысловому коду поведінки та діяльності.

Ступень викривлення оцінного компоненту «Я», що виникає на основі переживань, включених у раціональні моменти самосвідомості, зумовлює більшу чи меншу адекватність і диференційованість. У згорнутому виді така самооцінка переходить в сферу неусвідомлюваного і деформує внутрішні можливості, емоційні резерви, потенції, які актуалізується за певних умов. Ці неусвідомлені установки включені в емоційне життя особи і створюють своєрідну аперцепції майбутнього емоційного життя.

Чітко усвідомлювані уявлення індивіда про себе побудовані на основі особистісних

конструктів, спрямовані на категоризацію себе та інших. Саме вони мають найбільшу вагу в когнітивній організації індивідуальної свідомості. Аналіз цих підсумкових продуктів самосвідомості здійснюється або як пошук видів образів «Я», або як пошук вимірювань (тобто змістовних параметрів) цього образу [10]. Найбільш відомою є класифікація образів «Я» як «Я»-реальне та «Я»-ідеальне У. Джемса, К. Левіна, К. Роджерса.

Для віктима притаманний дисбаланс цих образів із деформацією реальних уявлень про себе, що пов'язане з виключенням зі своєї свідомості деяких аспектів реальності або акцентування уваги на окремих аспектах. Все це заважає адекватному вирішуванню проблем. Крім того, спостерігаються зміни показників перцептуальної (розрізняльної) сили ознак, сили особистісних конструктів. Показник перцептуальної сили співвідноситься з критерієм суб'єктивної значимості компонентів «Я»-образу. Суб'єктивно більш значимі параметри мають більшу силу (вклад в загальну дисперсію), а відповідні їм координатні осі семантичного простору більш сильно поляризують об'єкти аналізу.

У кожний момент часу людина має дві різноспрямовані позиції – особистісну і соціальну та прагне знайти стратегію поведінки, яка відповідає обом позиціям одночасно. Можна виділити два способи, за допомогою яких людина усуває невідповідність між цими позиціями: вона може або збільшити рівень довіри до себе, або рівень довіри до світу.

Однак, відсутність або втрата довіри до світу завжди пов'язана із втратою довіри до себе. Останнє є важливим доказом того, що людина і світ виступають онтологічним цілим, а окремі характеристики даного явища можна виокремити лише теоретично. Низький рівень довіри до себе, тобто негативна установка до власної суб'єктності веде до аномального функціонування особистості, втрати базової довіри до себе та світу, завдяки утворенню базових соціально-психологічних установок.

Згідно К. Хорні такими базовими соціально-психологічними установками є: установка від людей; установка до людей і установка проти людей. Актуалізація тієї чи іншої соціально-психологічної установки і потреба в компенсації дезадаптаційних змін визначає напрям формування деформацій. Ознаками деформованої особистості є:

- наявність фрустрації соціогенних потреб;
- низький рівень розвитку вольової регуляції, що зумовлює прагнення уникнути

вирішення актуальних проблем соціального функціонування;

- дефіцит соціальної регуляції культурогенезу особистості, неприйняття цінностей культури і можливість девіантної чи адиктивної компенсації, емоційного дискомфорту;

Неприйняття інших демонструє тенденцію формування дефіцитної деформації за типом соціофобія. Соціофобія характеризується прагненням до самотності, до ізоляції; люди або лякають, або драгують, або до них немає ніякого діла. Зустрічаються різні її градації, починаючи від відчуження у зв'язку з фрустрацією основних базисних потреб і закінчуючи прагненням до невротичної ізоляції.

Неприйняття себе визначає формування дефіцитарних деформацій особистості на зразок соціофіїлії, яку характеризує: повне розчинення «Я» в соціумі, страх залишитися наодинці з собою, втрата індивідуальності.

Установкам проти людей притаманні імпульсивність, агресивність; нездатність підтримувати стосунки; вкрай низька здатність витримувати фрустрацію, низький поріг агресивної розрядки, постійна драгівливість, прояви насильства.

Деформований «Я»-образ актуалізує інтерапсихічний захист (для зниження емоційної напруги) і тим самим блокує ресурси самоактуалізації. Інтерапсихічний захист відіграє роль блокіратора рефлексії і в процесі віктимізації особистості обумовлює:

- прийняття ідентичності без процесу самоаналізу;
- розпливчастість і невизначеність образу Я;

- формування системи відносин під впливом ззовні або за готовим стандартам.
- відсутність ціннісних орієнтацій і гнучкості в поведінці;
- слабку рефлексивність, низьку сенситивність і спонтанність;
- низьку самооцінку і незначний ступінь її стійкості за шкалами самоповаги і самоприйняття;
- екзистенціональні протиріччя особистості.

Ці процеси реалізуються на взаємопов'язаних рівнях. На несвідомому рівні саморегуляції вони формують стани тривожності, фрустрації, агресивності та сприяють утворенню неадекватних способів саморегуляції (когнітивні, поведінкові, емоційні копінг-стратегії). Рівень усвідомленої саморегуляції та регуляторні процеси планування, моделювання, програмування, оцінювання результатів формують регуляторно-особистісні властивості гнучкості та самостійності, ціннісні орієнтації, соціальну компетентність, самооцінку.

Таким чином, в результаті диференціації формуються базові соціально-психологічні установки віктима. Вони визначають спрямованість особистості завдяки причинно-наслідковим зв'язкам домінуючим стосункам, змістотворним мотивам провідної діяльності, особистого сенсу і життєвої позиції особистості, особистісних цінностей. Цей причинно-наслідковий ланцюжок виявляється у відношенні особистості до себе і у ставленні до інших з усіма виведеними з цих стосунків наслідками.

Література

1. Туляков В.А. *Виктимология: социальные и криминологические проблемы* / В. А. Туляков – Одесса : Юридична література, 2000. – 148 с.
2. Васильева Ю. А. Особенности смысловой сферы личности у лиц с нарушениями социальной регуляции поведения: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. к. психол. н.: (19.00.01) / Ю. А. Васильева. – М : МГУ им. М.В.Ломоносова, 1995. – 24 с.
3. Miller Frederic P. *Codependency / Frederic P. Miller.* – MD : Publish America, 2010. – 76 с.
4. Sökefeld M. Debating Self, Identity, and Culture in Anthropology / Sökefeld M. // *Current Anthropology.* –1999. – V. 40. – № 4, August–October. P. 417–431.
5. Festinger L. Control, decision and dissonance / L. Festinger. – N.Y. : ed L. Festinger. –1964. – 236 p.
6. Keeney R. Value-focused thinking: A path to creative decisionmaking / R. Keeney. – Cambridge (Mass.) ; London: Harvard univ. press, 1992. – V. XVI. – 416 p.
7. Kuhl J. Volitional-mediators of cognition-behaviour consistency: Self-regulatory processes and action versus state orientation / J. Kuhl // *Action control.* – N.Y. : Berlin : ed. by J. Kuhl, J.Beckmann. –1985. – 239 p.
8. *Малкина-Пых И. Г. Виктимология : психология поведения жертвы / И. Г. Малкина-Пых.* – М. : Эксмо, 2010. – 864 с.
9. *Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности.* М.: Изд-во МГУ, 1990. – 215 с
10. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М : Изд-во МГУ, 1983. – 286 с.